

N. Horváth Béla
(1953, Szekszárd)
egyetemi tanár,
az MTA doktora

N. Horváth Béla

A tanúságtétel narratív formái

Illyés Gyula: Oroszország. Uti jegyzetek
I. rész

A nagy visszhangot keltett *Pusztulásban* (1933) baranyai úti élményeit örökítette meg Illyés, nem igazán a klasszikus útleírás eszközeivel. Másféle útirajzot képvisel az *Oroszország*. Illyést – és Nagy Lajost – 1934-ben meghívta a Szovjet Írószövetség, hogy vegyen részt az 1934. augusztus 17. – szeptember 1. közötti időszakra tervezett Szovjet Írók Első kongresszusán. Feltehető a kérdés: miért őt? (Hogy miért nem József Attilát, arról egy másik tanulmány szól, amely bemutatja az Illyés Gyula–József Attila kapcsolatot is.) Illyés baloldalisága nem volt titok, de nem volt a kommunista párt tagja, mint József Attila, s nem volt a munkásmozgalom olyan elkötelezett résztvevője, mint Kassák. Ugyanakkor Babits barátja, a Nyugat Baumgarten-díjjal is többszörösen megbecsült szerzője.

A kongresszusra meghívandó magyar delegációról Moszkvában döntöttek, az emigráns magyar írók javaslatára. Mint Nagy Csaba írja: Hidas Antalnak, Illés Bélának, Gergely Sándornak és végső soron Kun Bélának volt ebben meghatározó szerepe. Az előkészítő bizottság egy fő meghívását engedélyezte, Kun Béla azonban ragaszkodott hozzá, hogy két író képviselje Magyarországot: Móricz Zsigmond és Illyés Gyula. Móricz jelölését később elvetette, s Nagy Lajost javasolta helyette.¹ Sándor Pál – mint állítja – az illegális MKP nevében Illyés Gyulát, József Attilát és Nagy Lajost javasolta, mint akik „a haladó magyar irodalmat méltó-

képp képviselnék.”² A meghívást először Illyés kapta meg, Nagy Lajos csak azután, hogy az őt támogató Gergely Sándor elintézte Fjodor Vasziljevics Gladkovval (a szervezőbizottság vezetőjével), hogy meghívást kaphasson³. A kis-é szövevényes történetben – amit alapvetően József Attila negligálása okozott – megállapítható, hogy Illyés meghívása nem volt kétséges. Ebben valószínűleg fontos szerepet játszott francia irodalmi ismeretsége és ismertsége⁴, valamint az 1919-es Tanácsköztársaság meghatározó vezetőihez fűződő kapcsolatai.

Illyés baloldaliságát a szektás moszkvai magyar emigráns írók által összeállított *A magyar proletárirodalom platformtervezete* (1931) sem vonja kétségbe. A *Sarló és Kalapácsban* közölt állásfoglalás a magyarországi irodalom kapcsán így fogalmaz Illyésről: „Háy Gyula, Kodolányi, Illyés Gyula a válságba jutott kispolgári intelligencia írói, akik a proletariátussal időnként kacérkodnak.” (A következő mondat fasisztázza le a – verseivel ekkor már deklaráltan – kommunista József Attilát: „Egy másik része e szociálfasizmus (*Kassák*) és a fasizmus (*József Attila, Simon Andor*) táborában keresi a kivezető utat.”⁵) Egy évvel később Illyés már

1 Nagy Csaba: *Miért nem ő? In.: Miért fáj ma is.* Balassi, Bp. 1992. 327.

2 Sándor Pál: *Emlékeim.* In.: *József Attila Emlékkönyv.* Szerk.: Szabolcsi Miklós, Szépirodalmi, Bp. 1957. [1990]

3 Nagy Csaba: i.m. 331.

4 Illyés Gyuláné közlése szerint Louis Aragon Moszkvában is érvényesülő befolyásának köszönhetően hívták meg férjét. Nagy Csaba: i.m. 343.

5 *József Attila Összes Művei III.* Szerk.: Szabolcsi Miklós, Akadémiai, Bp. 1958. 438.

a proletárirodalommal rokonszenvező írók között szerepel (Illyés Gyula, József Attila, Kodolányi János, Háy Gyula). Mindkét minősítést nagyrészt ugyanazok írták, akik a kongresszuson résztvevő magyarországi írókra javaslatot tettek: Gergely Sándor, Illés Béla, Hidas Antal, Kahána Mózes, Mathejka János⁶. S akikkel aztán Illyés Moszkvában találkozott, illetve akik – mint Illés Béla is – kísérték az útjain.

Illyés baloldali nézeteit már az első kötet, a *Nehéz föld* (1928) számos verse, s majd a *Korunkban megjelent Hősökről beszélek* (1932) is nyilvánvalóvá tette. A Nyugatban 1933 nyarán lefolytatott vitája ezt még inkább deklarálta. Rédey Tivadarnak a lillafüredi írótanácskozásra készült, s a Nyugat 1933. 13–14. számában megjelent írásával (*Van-e jobboldali és baloldali irodalom?*) száll vitába. Rédey némiképp a „kettészakadt irodalom” vitát folytatja, amikor az egyoldalúságokat kárhóztatja „jobbrol is, balrol is”. Szellemesen poentírozva kritizálja a konzervatív irodalom szűkkeblűségét, félreértett hagyománytisztelőt, amely nem alkalmas másra, mint „az epigonizmus kitenyésztésére”. A baloldali gondolkodás szélsőségeit, hibáit pedig ebben látja: „A maga baloldaliságát pedig szívesen és minden kételkedés nélkül azonosítja a »haladással«, míg a jobboldalt származási és társadalmi göggel vádolja, benne az emberbaráti, munkátestvéri önérzet ágaskodik sokszor valóban a gög magasába. Gyűlöl és lenéz minden arisztokráciát, de ahhoz váltig ragaszkodik, hogy a saját tábora az intellektuális arisztokráciával egyet jelent.”⁷ Rédey szerint a jobb- vagy baloldaliságot nem lehet kiterjeszteni az irodalomra mint kizárólagosságot, s Ady példáját és Babits *Jobb és bal* című versét hozza mint tekintélyérvet. Ezzel a szemlélettel

és a Rédey-cikkben a baloldalt ért kritikával vitázik Illyés.

Illyés ugyancsak szellemes válaszában egyetért azzal, hogy az „irodalom sérthetetlen, egységes és osztatlan birodalom.” És osztja Babitsnak Ady kapcsán mondott szentenciáját is, hogy „az igazi művészet egyszerre lázadó és arisztokrata”.⁸ Ezután viszont azt a tézisét jelenti be, hogy a nemzeti jelleg is baloldali, s az „igazi” irodalom, „a mi oszthatatlan ideálunk is azok felé hajlik, akik az úgynevezett baloldalon állnak”.⁹ Ezeket az irodalmi hagyományokat a felvilágosodás racionalizmusáig vezeti vissza. A nemzeti vonással azonosított baloldaliságra nemcsak írókat, költőket, hanem a politikát képviselő „nemzeti hősokeket”, Rákóczit, Kossuthot (és másokat) hoz példának. Az analógia alapja a „revolúció az örök tiltakozó hév”, amely átjárta és meghatározta a magyar történelmi fejlődést, s amely a nemzeti tudat alapját is képezte. Ez pedig az örök lázadás a jobbért, az igaziért, azaz az „igazi irodalom” ismérve, amely – e logika szerint – csak baloldali lehet: „az »igazi« irodalom nem mutathat más tulajdonságokat, mint aminőket a mindenkori ellenzékiek vállalnak. A művészet szerencsés természetéből folyik, hogy az alkotás (az »igazi«) nem bírja el a hazugságot, de még a leplezést sem, de még a régít, az utánzást, az egyszer már megcsináltat sem. De még a szándék is, jobb- és baloldali előbb-utóbb sötét fekélyeként kiütözik rajta. Csak az igazat írhatod és ráadásul még csak az újat, tehát bárhova tartozol is, végeredményben csak újító, csak leplező lehetsz és bizonyos értelemben csak romboló. S mivel csak igazat mondhatsz és csakis a magadét, nem simulhatsz [...] A jobboldaliság, a maradiság, a tekintélyek tisztelete mindig időszerűség; a baloldaliság, az olthatatlan firtató és bíráló hév örök. Társadalmi tényezők

6 József Attila *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937*. 1. Szerk.: Tverdota György és Veres András, L'Harmattan, Bp. 2018. 483–486.

7 Rédey Tivadar: *Van-e jobboldali és baloldali irodalom?* Nyugat, 1933. 13–14. sz.

8 Illyés Gyula: *Van-e jobboldali és baloldali irodalom?* Nyugat, 1933. 15–16. sz.

9 Illyés Gyula: Uo.

tekintélyének tisztelete és irodalom oly ellentétesek, mint tűz és víz.”¹⁰ Illyés cikkének célja, hogy az irodalom klasszicizálódott értékrendje alapján kimutassa, az mindig revolucionista, lázadó. Ez az irodalom pedig a nemzeti irodalom klasszikusaival azonos, azaz a kánon része. Ilyen módon kapcsolható össze a nevezett eszme és a haladás, s jelenthető ki: „Nemzeti hagyományunk a baloldaliság, a történelem erre irányított bennünket és úgy érzem, erre kényszerít bennünket a jelen is.”¹¹ A jelen, amelyben összekapcsolódik a nemzeti gondolat a baloldalisággal, az a népi mozgalom eszmevilága, s egy nagyobb diskurzus része. A diskurzus életője mindenképp Illyés, amint a 30-as évek közepén íródott, s majd a *Magyarokba* (1938) foglalt cikkei, tanulmányai meggyőzően bizonyítják.

A Rédey ellenében íródott cikk deklarátívan reprezentálja szerzőjének világképét, és baloldaliságát manifesztálja. Nem vitatható tehát: a nem kommunista, de elkötelezetten baloldali felfogású Illyést joggal tekintették a moszkvai emigránsok a magyarországi baloldali irodalom reprezentatív képviselőjének. S az is valószínűsíthető, nem jutott el hozzájuk A Tollban publikált kritikus írás, amely megdöbbentőnek nevezi az európai „hivatalos szocialista irodalom” alacsony színvonalát (*Szocializmus szocialisták nélkül*, A Toll, 1933. szept.).

Illyést nem érthette váratlanul a meghívás, s valószínűleg tudta azt is, mi az utazás/utaztatás célja. A Nyugat 1927. 22. számában ismertette Georges Duhamel oroszországi úti beszámolóját.¹² Duhamel könyvét azért üdvözli, mert objektív, „mindenfelé ilyen egyformán megértő pillantással tán még senki nem nézett

körül Oroszországban”.¹³ Ugyanakkor érzékelteti a párizsi éveiben megismert unanimitista költő kettős világlátását, hogy nem az egzotikumot keresi, de elborzasztják a tapasztalatok, s nem megértő. „Duhamel hisz a külsőségeknek, s egy-két ilyen utca-kép után elfordul a szélesebb perspektívától”¹⁴ – állapítja meg a kritikus, jóllehet érzékelhetően szimpatizál azazal a szándékkal, amely az embereket, az utcák népét, az egyes sorsokat akarja megismerni a hivatalos statisztikai adatok helyett. Illyés Duhamel-olvasatából kétségtávol kitűnik az a szemlélet, amely aztán saját oroszországi útirajzában érvényesül. „Mivel Illyés kitűnően tudott franciául, tudatosan olvashatta félre Duhamel szövegét. Ugyanis a »saját szociológiai vagy erkölcsi felfogás«-a szerint fogalmazta meg mondanivalóját”¹⁵ – írja Pastor Gábor. Illyés nemcsak Duhamel úti beszámolóját olvasta, hanem az útitársét Luc Durtainét is. Majd az *Oroszországban* hivatkozik is erre egy mondatban, amikor az utcagyerekek számáról európai becslést közöl („nyolcmillió apátlan- anyátlan gyermek”) szemben Durtain adatával: Luc Durtain 1927-ben legfeljebb két-háromszázezerre tétélez fel: „Moszkvai ismerőseim számukat ma legrosszabb esetben tízezerre teszik.”¹⁶ Durtain könyve ugyan csak 1928-ban jelent meg – erre hivatkozik Illyés –, a szerző neve azonban Duhamel könyvében is szerepel mint útitársé. A recenzió azonban nem említi őt, amint az *Oroszország* is hallgat arról, hogy

10 Illyés Gyula: i.m.

11 Uo.

12 A Duhamel-beszámolóról írt cikk és Illyés útinaplójának összefüggéseit is bemutatja Pastor Gábor: *Illyés Gyula és Nagy Lajos útinaplója szovjetunióbeli látogatásáról*. Múltunk, 2017. 1. 116–134.

13 Illyés Gyula: *Duhamel Oroszországban*. Nyugat, 1927. 22. sz. Illyés ebben a cikkben több oroszországi beszámolóra is utal. Így: Artur Holitscher magyar származású író *Drei Monaten in Sowjetunion* (1921), az erdélyi Fülöp-Miller René *Geist und Gesicht des Bolschewismus* (1928) munkáira vagy a francia kommunista Vaillant Couturier-re, aki mint a Kommitern egyik vezetője több időt töltött a Szovjetunióban.

14 Uo.

15 Pastor Gábor: i.m. 119.

16 Illyés Gyula: *Oroszország. Uti jegyzetek*. Nyugat Kiadó, Bp. é.n.[1934] 1. kiadás

Illyés nem egyedül képviselte a magyar írókat a kongresszusra meghívottak között.

A recenzió arra is utal, hogy Duhamel utazását a szovjetek szervezték, s idézi a szerzőt, hogy ezrek és ezrek kérdezik, s arra várnak, hogy eligazítást, információkat kapjanak a szovjet állapotokról. A szovjet külpolitika fontos szerepet szánt annak, hogy mérvadó írókat, tekintélyes személyiségeket meghívjanak a Szovjetunióba, akik aztán hazatérve „informálták” saját olvasó közösségüket, az adott nyugati ország lakosságát. Mint Szilágyi Ákos írja, a Szovjetuniót felkereső intellektuelek „nem kalandvágyból mentek, küldetéstudatuk volt”¹⁷: „Lelkiismeretük, igazságérzetük, hitük »küldte« őket a »bolsevikok országba«, hogy onnan – megbizonyosodván a »földi paradicsom« létezéséről – hírt hozzanak a még hitetleneknek, és ezáltal egész Európának segítsenek megtenni a nagy utat – ide.”¹⁸ Az odautazók jobbára a baloldali értelmiség reprezentatív képviselői voltak. Egyiket-másikat kétségkívül naiv idealizmus hajtotta, mint Arthur Koestlert vagy Wilhelm Reichet. A sztálinizmust majd leleplező Koestler, a *Sötétség délben* szerzője, le akart telepedni a Szovjetunióban, Reich egy rövidebb utazás után lelkendezve írt arról, hogy „a Szovjetunióban megszűnt a nők kizsákmányolása, a nemi nyomor, s a szexuális energia a munkában hasznosult”.¹⁹

A Szovjetunió felfedezésére az 1920-as évek végétől volt igazán szüksége a szovjet külpolitikának. Noha a manipulatív szándék úgyszólván a Szovjetunió megszületése óta működött, nagyobb számban ekkortájt hívták meg azokat a reprezentatív baloldali vagy a kommunizmus-sal szimpatizáló személyeket, akiktől azt vár-

ták, hogy az 1929 utáni fordulatot, a sztálini terrort legitimizálják, vagy beszámolóikkal cáfolják. Így került sor G. B. Shaw, André Malraux (ő több alkalommal járt Kínában és a Szovjetunióban), Romain Rolland, Henri Barbusse, André Gide és mások beutazására. Rollandot 1935-ben rávették, hogy látogasson a Szovjetunióba, s hatalmas mennyiségben adták ki könyveit (amint Gide műveit is, ugyanennek a manővernek a keretében). Azt a Rollandot, aki 1927-ben még ezt írta: „A bolsevizmusról egyáltalán nem változott a véleményem. Nagy eszmék hordozója volt (vagy még inkább egy nagy ügy képviselője, hiszen az eszmék sosem jelentették az erős oldalát), ám lerombolta őket szűk látókörű szektarianizmusával, ostoba hajthatatlanságával és erőszakkultuszával. A fasizmus, ez a fordított bolsevizmus is belőle fakad.”²⁰ Lényegi és látnoki mondatok ezek, még az igazi sztálini terror és az igazi fasizmus előtt. Rolland azonban a 30-as évek elejére már „társutas”. A korábbi éleslátást elhomályosítja a kapitalizmus gazdasági válsága, a hitleri fasizmus térnyerése. Az antifasizmus, a kapitalizmus elleni harc egyetlen erejének a Szovjetunió látszik. 1935-ben Rollandot Sztálin is fogadta. „Boldog vagyok, hogy a világ legnagyobb írójával beszélgethetek”²¹ – mondta kelően kiszámított retorikával a világ talán legnagyobb diktátora. Rolland csaknem az egész Moszkvában töltött idejét az akkor már halálos beteg Gorkij dácájában (nyaralójában) tölti, s nem érzékeli, hogy Gorkij el van zárva a külvilágtól. Amint a Kirov-gyilkosság utáni pereket, statáriális rendelkezéseket sem, azzal együtt, hogy a Sztálinnal folytatott beszélgetésben kritikus kérdéseket is felvetett (mint a tizenkét év alatti gyerekekre kiszabható halálos ítéletet).

17 Szilágyi Ákos: *Mr. West a bolsevikok országában*. In: Gide, André: *Visszatérés a Szovjetunióból*. Interart, Bp. 11.

18 Szilágyi Ákos: i.m. 15.

19 Reich, Wilhelm: *Die Stellung der Psychoanalyse in der Sowjetunion. Luzifer und Amor*. 1929. 358–368. 362.

20 Idézi: Furet, Françoise: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról*. Európa, Bp. 2000. 477.

21 A találkozást leírja és értelmezi Françoise Furet: i.m. 479–480.

Ezek azonban a felvilágosult entellektüel gondolkodását tükrözik, s távol vannak a politikai gyakorlat pragmatizmusától. A híres francia író látogatása, találkozója Sztálinnal azt az üzenetet küldte Franciaországba, hogy a Szovjetunió a demokratizálódás útjára lépett, s vezetője bölcs és humánus. Az idős Rolland Sztálin hatása alá került, igazolva a beutaztatás politikájának hasznosságát is: „Szemében kétség árnyéka sem férhet Trockij hibáihoz, Zinovjev bűneihez vagy a fasiszták rémtetteihez, s végezetül persze a Vezér bölcsességéhez. Ez a vezér nem a karizmatikus fajtából való, aki a kollektív érzelmek mágiájával ragadja magával a tömeget, mint a fasisztáknál. Ő *primus inter pares*, bölcs és szilárd, ura szenvedélyének, egyszóval a józan ész megtestesülése.”²² Rolland néhány évvel ezután ráébred illúzióira, Kamenyev, Zinovjev, Buharin és százezrek eltűnése, kivégzése után.

A szovjet „konceptió utazás” (ahogy Szilágyi Ákos mondja) másik nagy története André Gide útja és „visszatérése”. Gide-re is egy jól megrendezett, politikailag jól elgondolt színjáték szerepét osztották. A francia író nem tud oroszul, tehát csak a neki adagolt információhoz tud hozzájutni, a kísérői állandóan körülveszik, elzárják az olyan autentikus, s vele jó kapcsolatban levő íróktól is, mint Borisz Paszternak. Keveset lát a Szovjetunióból, csak amit megmutatnak neki.

Gide útjára 1936-ban kerül sor, többszöri halasztás után. Gorkijt szerette volna meglátogatni, vele beszélni, de az út szervezői megvárták a pillanatot, hogy már csak az általa nagyra becsült orosz író ravatalánál beszélhesen. A gyászbeszéd természetesen a nekrológok logikája és illemtana szerint szól Gorkij nagyságáról, s mellette annak történelmi kontextusáról, az orosz forradalomról. Eltér azonban a nekrológika kötelező elvárásaitól az a passzus, amelyet Gide az irodalom szerepéről mond.

„Mindeddig az értékes író az egész világon csaknem mindig többé-kevésbé forradalmár és harcos volt. Többé-kevésbé öntudatosan, többé-kevésbé leplezetten mindig valami ellen írt és gondolkodott. Nem volt hajlandó helyeselni. Az engedetlenség, a lázadás kovászát oltotta a szívekbe és az elmékbe.”²³ Gide aztán ezt az írószerepet, illetve ennek realizálhatóságát szovjet újdonságként dicséri: „Ma először történik meg, itt a Szovjetunióban, hogy a kérdés új alakba öltözik: a forradalmár író nem szorul ellenzékbe. Ellenkezőleg, a tömeg, az egész nép, s ami még ennél is bámulatosabb, a nép vezetőinek kívánságát fejezi ki.”²⁴ Mindezt az írók, Paszternak, Mandelstam, Bulgakov és mások elhallgattatása, ellehetetlenítése után és idején. A „vezetők” politikája melletti hitvallást, a sztálinizmus irodalompolitikájának legitimitációját nem hatástalaníthatta a gyászbeszéd fenti mondatához később (1937) írott megjegyzés: „Ebben aztán nem volt igazam: sajnos csakhamar fel kellett ismernem, hogy tévedtem.”²⁵

A tévedést a nagy port felvert és nagy hatású *Visszatérés a Szovjetunióból* (1936) című útirajzban szólaltatja meg. Ez a rövid – Illyés művénel sokkal rövidebb – úti beszámoló a hit és a kétely kettőségében írja le a három hónap tapasztalatait. Lelkesedve érzékelteti Gide tegnapi hitét, s ez a hit olykor átírja, átszínezi a tapasztalati valóságot is, amit viszont máskor iróniával, szarkazmussal jelenít meg.

Az utaztatás politikájához tartozott, hogy a külföldi vendégek megkülönböztetett, a szovjet valóságtól rendkívül messze álló anyagi jólétben éltek. Gide természetesnek veszi, hogy kaukázusi több napos utazásukhoz külön vasúti kocsit biztosítottak, s arra sem gyanakszik, hogy a szomszéd kocsiban „egy vakációra induló komszomol csoport” utazik, akik jókedvűek, vidámak voltak, akik ismerték a nevét, sőt

22 F. Furet: i.m. 481.

23 A. Gide: i.m. 101.

24 Uo.

25 Uo. A főszöveghez fűzött lábjegyzet.

Kongóról szóló könyvét is olvasták. Ez a naiv szemellenzőség másutt eloszlik. Az áruházban a rosszul öltözött tömeg és a silány áruk („Az áru általában visszataszító.”) láttán kiábrándul, s erőltetett magyarázattal szolgál: „Egyébként az a helyzet, hogy Szovjetunió népei rajonganak minden újdonságért, akármilyen csúfnak látjuk is a mi nyugati szemünkkel. De remélem, hogy az egyre intenzívebb termelés rövidesen módot fog adni a rostálásra, a váltogatásra, a rosszabb minőségű cikkek fokozatos kiküszöbölésére, a jó minőség győzelmére.”²⁶

A hit és kétely kettőssége, majd az utóbbi győzelme Gide gondolkodásának meghatározó vonulata. Moszkva kirakatai megdöbbenőek, az embereket a nemtörődömség jellemzi, a meglátogatott kolhoz lakóinak házai „elszomorítóak”, „elszemélytelenedtek”, az emberek uniformizáltak külsejükben és gondolatvilágukban. S az írónak – érthetően – ez a leglázázóbb tapasztalat. „A Szovjetunióban elv, eleve adott és elfogadott tény, hogy mindenről csak egy vélemény lehetséges [...]. Reggelente a *Pravda* megtanítja őket arra, amit tudni, gondolni, hinni kell. Ettől eltérni nem ajánlatos.”²⁷ A tömegpropaganda és a terror elbutító, megfélemlítő hatásáról és következményéről tárgyilagosan szól a szöveg: „Itt az a fontos, hogy meggyőzzék az embereket arról, hogy olyan boldogok, amilyenek e pillanatban – a jobb jövő reményében – lehetnek, hogy meggyőzzék őket arról, hogy mindenütt másutt kevésbé boldogok. Ezt az eredményt csak akkor lehet elérni, ha gondosan megakadályozzák az embereket abban, hogy érintkezésbe jussanak a külvilággal (a határon túli külvilággal).”²⁸ A gondolatszabadság hiányának emblematikus jelenete, amikor az író érdeklődik a spanyol polgárháborúról kialakult véleményekről. A beszélgetőpartnerek azonban zavartan hallgatnak. Nincs vélemé-

nyük, mert nem érkezett meg az aznapi *Pravda*, s nem tudják, mit kell mondani.

Gide szövege a korábbi gondolkodásának, illúzióinak szembesítésére, az újabb tapasztalatokkal történő cáfolatára épül. A művészetnek szentelt részben leírja, hogy utazása előtt azt vallotta (amit egyébként Gorkij temetésén is elmond, csak más kontextusban), hogy az igazi művészet értéke az ellenzéki erejétől függ. A tapasztalata viszont a konformizmus eluralkodása, a formalizmus-vita, a tartalom és forma szembeállításának értelmetlen és művészetlen konstrukciója és a dogmatizmus: „A Szovjetunióban minden munkát kiátkoznak, bármilyen szép is, ha nem igazodik a vonalhoz.”²⁹ Lesújtóan szól a Tifliszben (mai nevén: Tbiliszi) látott kiállításról, amely Szálin életének epizódjait illusztrálta sematikus és művészetlenül. S itt is megvan a magyarázó, kritikai értelmezés: „Ha a szellemnek jelszavak szerint kell igazodnia, legalább érezheti és tudhatja, hogy nem szabad. De ha annyira átformálták, hogy be sem várja a jelszavakat, s máris szerintük gondolkodik, tudatára sem ébred szolgaságának.”³⁰

1937 júniusában Gide egy kiegészítést fűzött útirajzához, *Amit még el kellett mondanom* címmel. A *Visszatérés* miatt a baloldalról őt ért támadásokra, vádakra, rágalmakra válaszol. Adatokat, tényeket közöl most már a korábban közreadott impresszionisztikus, felszínes tapasztalatokon, alkalmi beszélgetéseken nyugvó megállapításai alátámasztására. A szellem embereként kijelenti, hogy megkülönböztetett jelentőséget tulajdonít a szellem szabadságának, az igazság és jog feltétlen érvényesülésének: „És az igazságszolgáltatás! Azt gondolják, vajon a legutóbbi moszkvai és novoszibirszki perek hatására megbánom, hogy leírtam azt a mondatot, mely olyannyira felháborítja Önöket. Kétlem, hogy napjainkban egyetlen országban is, akár Hitler Németország-

26 A. Gide: i.m. 65.

27 Uo. 71.

28 Uo. 72.

29 Uo. 90.

30 Uo. 91.

gában, ily kevésbé volna szabad a szellem, ennyire megaláznák, terrorizálnák, ennyire szolgásgába süllyesztenék.”³¹ Ez a kemény kijelentés nemcsak a Szovjetunió kíméletlen kritikáját fogalmazza meg, hanem visszavonja mindazt a jövőképet, reményt és illúziót, amelyet a baloldali értelmiség a Szovjetunió új társadalmi rendje iránt táplált. Gide írása leszámolás egy nagy utópiával. Az értelmiségi, felelősen gondolkodó magatartás traumatikus tapasztalata ez, amely ha ráébred a társadalomjobbító ideák, elméletek torzulására, lejáratódására, szükségyszerűen szembehelyezkedik azokkal. André Gide – nyilván az öngigazolás szándékával is – ezt így fogalmazza meg: „Nincs párt, amely meg tudná akadályozni, hogy pártatlan legyek, amely meggátolhatná, hogy akár a Párttal szemben is az igazság mellé álljak. Amint hazugsággal találkozom, rosszul érzem magam: az én szerepem az, hogy leleplezzem a hazugságot. Igazságra törekszem: ahogy a Párt elpártól tőle, nyomban elpártolok én is a Párttól.”³²

Ennek a szovjet diplomácia akciónak volt egyik epizódja az 1934-es szovjet írókongresszusra meghívott külföldi írók-költők utaztatása. Közel 100 külföldi résztvevőre számítottak. Az elismert, nagy nevek különösen fontosak voltak, hisz a névsor önmagában is szolgálhatta a szovjet propaganda céljait. A meghívottak listáján volt: Bernard Shaw, Dos Passos, H. G. Wells, Theodor Dreiser, Upton Sinclair, Louis Aragon, André Gide, Romain Rolland, Henri Barbusse, Stefan Zweig, Klaus Mann, Lion Feuchtwanger, Andersen Nexö. A jegyzőkönyv 41 külföldi írórt regisztrált, a fent felsoroltak közül azonban csak Nexö, Malraux, Klaus Mann és Aragon vettek részt a kongresszuson.³³ Igaz, sokan nem várták meg a többször elhalasztott megnyitót, hanem hazautaztak. A meghívás célja persze valójában nem is az volt, hogy az

írók meghallgassák Gorkijnak a szocialista realizmus eszményét meghirdető beszédét vagy Andrej Zsdanov keményvonalas állásfoglalását a „burzsoá kultúra dekadenciájáról”, hanem hogy hosszabb időt eltöltsenek a Szovjetunióban, s a jól megszervezett utazás pozitív tapasztalatairól számoljanak be, az épülő új világról írjanak dicsőítő beszámolókat.

A Magyarországot képviselő Illyés és Nagy Lajos nem tartozott a sztárolt nagyságok közé. Nem voltak olyan ismertek, másrészt Magyarország – amellyel abban az évben állt helyre a diplomáciai kapcsolat – kevésbé volt fontos a szovjet diplomáciának, mint Németország, Franciaország, Anglia vagy az USA. A magyarok menetjegyei nem voltak ott a határon, így néhány napot várakozniuk kellett. Ugyanakkor az utazásuk ugyanolyan forгатókönyv szerint zajlott, s mint a beszámolókból olvasható, az ellátásuk is bőséges volt, különösen a nélkülszű, alutáplált szovjet állampolgárokhoz képest. A meghívók és a meghívás protokollja szerint elkészültek az úti beszámolók. Illyés *Oroszország. Úti jegyzetek* című könyvét a Nyugat kiadóvállalata jelentette meg, előtte azonban folytatásokban közölte a Magyarország napilap 1934. szeptember végétől október végéig. Nagy Lajos *Tízezer kilométer Szovjetország földjén* címmel adta közre úti élményeit a Szabadságban – Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjában –, szintén folytatásokban. A közlés azonban megszakadt. Részben a baloldaltól az íróra háruló nyomás, részben pedig az államrendőrség beavatkozása miatt. Illyést nem érték retorziók.

Az *Oroszország* – mint az alcíme is mutatja – úti tapasztalatokat, élményeket megörökítő feljegyzések sora, egy-egy tematikus címhez rendezve. Maga a műfaj valószínűleg egyidejű az utazással, amikor is a távoli, gyakran ismeretlen, egzotikus, olykor veszélyes világot felfedező, meglátogató utazó leírja úti élményeit. Homérosz *Odüsszeiájától* Kerouac *Az úton* című regényéig számos változatban, műformában örökítődött meg az ember ősi élménye, hogy

31 Uo. 129.

32 Uo. 159.

33 József Attila *Összes Tanulmánya és Cikke*. 766.

kilépjen az ismert, megszokott világból, s valami újat, idegent, izgalmasat éljen át. Találkozzon addig ismeretlen emberekkel, tájakkal, szokásokkal, szerezzon új tapasztalatokat összevetve azokkal, amelyeket korábban ismert az addigi világáról. Az utazás ismeretszerzés is, másrészt – különösen a modernitásban – a személyiség kiteljesedésére, önmaga újraértelmezésére is szolgál a valóság tapasztalati referencialitásaival és az utazás élményének imaginaritásával. Ahogy Szirák Péter írja: az utazások „önszínreviteli praxisok”.³⁴ Az utazást megörökítő útirajzok jellegzetes narrációs formákra és toposzokra épülnek. Az egyes szám első személyű elbeszélő forma általánosan azt a feltételezést foglalja magában, hogy az elbeszéltek nem fikciók, hanem valóságos utazások, s az utazó és a szerző, valamint az elbeszélő ugyanaz. Ez is lehet a hitelesség záloga, amely alapvető szerzői szándék és feltételezett olvasói elvárás. Amint Derrida mondja, az útleírás olyan tanúság, amely az igazságot mondja, ennek pedig az a feltétele, hogy a szemtanú, az utazó felcserélhetetlen, azaz csak ő tud autentikus információt adni. Még akkor is, ha elbeszélő pozícióját korábbi utazók forrásaik konstellációjában adja meg.³⁵

Az utazás mindig helyváltogatást – kivéve a fiktív utazás – feltételez, nemcsak a megszokottból, hanem az ismertből, a saját világból való kimozdulást. Azaz a találkozást, szembesülést az idegennel, a mássággal. Ebben az értelemben az utazás mindig egyfajta önfelmutatás, hisz az idegennel szemben ott van az a saját világ, amely ismert, pozitív és negatív konglomerátumként. Ebben a tekintetben tehát az az oppozíció, amely megképződik a már is-

mert saját világ és az idegen, az idegenség tapasztalata között, meghatározhatja az adott mű szerkezetét, de értékszerkezetét mindenképp. Az útleírások szemantikai pozíciói gyakran az „itt”, a „mi” és a „haza” – „ott”, „másik”, „idegen” oppozícióira mintázódnak.³⁶ Ezek az ellentétpárok társadalmi, kulturális viselkedésmódok és értékviláguk különbözőségeinek szociológiai, szociográfiai mintái is lehetnek, hisz az eltérő földrajzi, gazdasági környezetben formálódott társadalmak, kultúrák szükségszerűen formázzák a másságot. Ez pedig a leíróban, az elbeszélőben nem feltétlen a kontempláció magatartását és narratív formáit hívhatja elő, hanem a kompetitív önfelértékelést, az idegenséget ironizáló vagy elutasító nyelvi, retorikai formákat is. A társadalmi, kulturális másság előhívása, hangsúlyozása nem feltétlen az utazó/elbeszélő szándéka, ez megképződhet az olvasóban is. Az azonosság felismerése gyakran a másság tükrében történik meg. Azzal együtt is, amit Michael Harbsmeier ír: „Az útleírások nem léteznek az aszimmetrikus ellentétképzetek hálóján keresztül motivált mi-tudatra való hivatkozás nélkül, amely tudat közös a szerzőben és közönségében az emberekkel és a természettel való más, idegen és »egzotikus« bánásmódokkal szemben. És hangsúlyozzuk, ez a »mi-tudat« az útleírás mint műfaj narratív szerkezetének önkéntelen eredménye, s ezáltal kivonja magát a kívülről érkező tudatos hatások alól.”³⁷

Az útleírás nemcsak a bemutatott ország, táj, város, emberi világ dokumentuma, hanem a leírás szerzőjének személyiségéről, világszemléletéről, alkotói szándékairól is informál. Nemcsak arról szól, mit akar elmondani, vagy mit nem akar elmondani, hanem mentalitásáról és

34 Szirák Péter: *Ki említ megérkezést? A régi és a két világháború közötti magyar irodalmi útirajzról*. Ratio, Bp. 2016.

35 A kérdést tárgyalja: Balajthy Ágnes: *Az utazás művészete a közelmúlt magyar irodalmában*. PhD értekezés, Debrecen, 8.

36 Habsmeier, Michael: *Az útleírások mint a mentalitás-történet forrásai. Gondolatok a kor újkori német útleírások történeti-antropológiai elemzése kapcsán*. Korall, 2006. nov. 26. sz. 27.

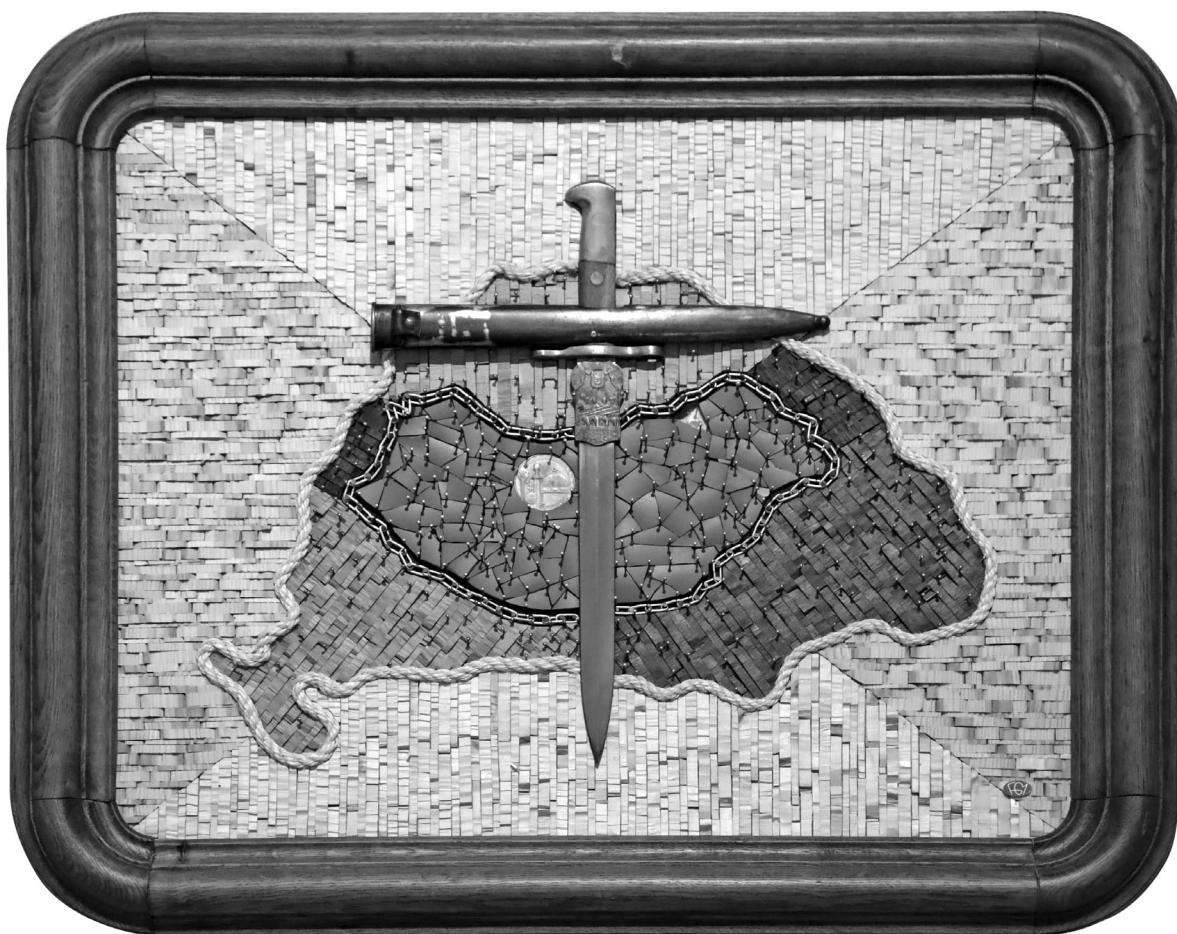
37 Habsmeier: i.m. 34–35.

én-képéről is. Alighanem így van ez Illyés úti jegyzetét tekintve is. Érdeemes elidőzni a címadásnál. Különösen, ha összevetjük Nagy Lajos írásának címével: *Tízezer kilométer Szovjetország földjén*. Nem vitatható, az útitárs címadása korrektebb, pontosan jelöli a politikai, történeti viszonyukat. 1934-ben már szovjetrendszer van. 1922-ben létrejött a Szovjetunió, amely nem véletlenül hagyta ki az ország megnevezéséből az etnikumra és a múltra való hivatkozást. A Szovjetunió a cári Oroszország által meghódított területeken és népeken alapított egy új – az elnevezése szerint rendkívül demokratikus (tanács = szovjet) – rendszert, amely az egész világ számára nyitott volt. A szovjet alkotmány szerint bárki csatlakozhatott. Nagy Lajos címadása értelmezhető az átmenet leírásaként, a jelen-múlt kontinuitása-

ként. Illyés művének címe azonban egy másik világot, a régit nevezi meg. Talán itt is arról van szó, hogy a szerző rájátszik a korabeli beszédnyelvre, amely nemcsak megszokásból, hanem a politikailag másra, idegenre, s a Magyar Tanácsköztársaság nyomaként megmaradt előítéletre, félelemre alapozódva oroszokról, orosz viszonyokról és Oroszországról beszél. A pragmatikus és az olvasót (esetleg a titkosrendőrséget) is megcélzó címadás mellett ugyanígy feltételezhető egy elbeszélői stratégia is. A múlttal szembesülő jelenből a múlt győzedelmeskedik: a változások, a gigantikus, emberfeletti és gyakran embertelen erőfeszítések ellenére is a látott világ még Oroszország. Annak historikus elmaradottságával, szegénységével.

Folytatjuk...

Fekete György: Tria-non (2014)